

**XX ASRNING IKKINCHI YARMIDA MARKAZIY OSIYODAGI
DEMOGRAFIK-MIGRATSION JARAYONLAR TARIXIGA NAZAR**

Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand davlat universiteti magistranti

Murtozayev Matlubxon

Annotatsiya: *Ushbu maqolada XX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyoda sodir bo'lgan aholi demografiyasi va migratsiyasiga oid ba'zi tarixiy jarayonlarni tahlil qilishga harakat qilingan. Tarixiy jarayonlarni o'rganishda siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy masalalarga ham duch kelinganligi va bu jarayonlar hali davom etayotganligi tufayli chuqur ilmiy izlanish talab etiladi.*

Kalit so'zlar. *Migratsiya, tug'ilish, ko'chirish, statistika, etnik guruhlar, o'zlashtirish.*

XX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyoda tug'ilish darajasi ancha yuqori edi, bu esa aholi sonining tez o'sishiga olib keldi. Biroq, 1990-yillardan boshlab tug'ilish darajasi pasayishni boshladi, bu esa demografik o'sish sur'atlarini sekinlashtirdi. O'lim darajasi esa, ayniqsa bolalar o'limi darajasi, sog'liqni saqlash tizimining yaxshilanishi va turmush darajasining o'sishi natijasida pasaydi. Yuqori tug'ilish darajasi tufayli Markaziy Osiyo mamlakatlarida yosh aholi ulushi yuqori. Bu esa ta'lim, ish joylari va ijtimoiy xizmatlarga bo'lgan talabni oshiradi. Markaziy Osiyoda erkaklarning ulushi ayollarga nisbatan ko'proq. Bu, qisman, ayollarning o'lim darajasi erkaklarga nisbatan yuqori bo'lishi bilan bog'liq. Markaziy Osiyo mamlakatlarida ishsizlik, past ish haqi va iqtisodiy imkoniyatlarning cheklanganligi ko'plab odamlarni boshqa mamlakatlarga, ayniqsa Rossiyaga mehnat migratsiyasiga majbur qildi. Sovet davrida Markaziy Osiyo mamlakatlarida siyosiy beqarorlik va qashshoqlik ko'plab odamlarni boshqa mamlakatlarga ko'chib ketishga majbur qildi. Markaziy Osiyo jamiyatlarida ta'lim va sog'liqni saqlash xizmatlarining cheklanganligi ko'plab odamlarni boshqa mamlakatlarga ko'chib ketishga undadi.

Migratsiya natijasida Markaziy Osiyo jamiyatlarida madaniy xilma-xillik kuchayib, turli madaniyatlarning o'zaro ta'siri kuzatildi. Bundan tashqari ijtimoiy tartibsizliklar, jinoyatchilik va boshqa muammolar paydo bo'lishi mumkin. Jinoyatchilikning o'sishi kuzatilishi mumkin, chunki ko'plab migrantlar ishsiz va qashshoq bo'lib, jinoyatga moyil bo'lishi mumkin. chunki ko'plab migrantlar ishsiz va qashshoq bo'lib, mahalliy aholi bilan raqobatlashishi mumkin. Sovet davridagi migratsiya tendentsiyalari orasida quyidagilarni ta'kidlash mumkin:

- O'rta Osiyo respublikalarida mahalliy aholining iqtisodiy o'ziga xosligi (hunarmandchilik va dehqonchilik yoki chorvachilik) tufayli yevropaliklarning ommaviy migratsiyasiga sabab bo'lmaganidan turib o'z sanoatini yaratish;
- ochlik, repressiya va kolxozlardan spontan qochish;
- rejim qaysidir ma'noda uni "hafa qilgan" deb hisoblagan ayrim ijtimoiy guruhlar, keyinchalik etnik guruhlar vakillarini ommaviy surgun qilish;
- urush davridagi evakuatsiyalar;
- rejimning mahalliy bo'lmagan aholini ommaviy ko'chirish orqali mintaqada o'z kuchini mustahkamlash istagi.

XX asrning ikkinchi yarmida sanoat tarmoqlarini rivojlantirish uchun Toshkent, Olmaota, Bishkek, Dushanbe va Ashxobod kabi shaharlar sanoat markazlariga aylantirildi. Og'ir sanoat (mashinasozlik, metallurgiya, kimyo sanoati) va yengil sanoat korxonalari ochildi. Bu esa shaharlarda ishchi kuchiga bo'lgan talabni oshirdi va qishloq aholisi shaharlarga ko'chishga majbur bo'ldi. Qishloq aholisi shaharlarga ko'chib, urbanizatsiya tezlashdi. Shu orqali qishloq aholisi ham zamonaviy turmush tarziga moslashdi. Ba'zi etnik guruhlar (koreyslar, chechenlar, tatarlar va boshqalar) Sovet hukumatining qarori bilan Markaziy Osiyoning turli shaharlariga joylashtirildi. XX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyodagi urbanizatsiya jarayoni sanoatlashtirish, migratsiya va majburiy ko'chirishlar natijasida tezlashdi. Shaharlarda ko'p millatli jamiyatlar shakllandi va bu hududning iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy hayotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Mustaqillik davrida esa urbanizatsiya milliy o'zlikni anglash va iqtisodiy qiyinchiliklar fonida davom etdi.

Chor hukumati ham shunday harakat qildi (kichikroq bo'lsa-da), lekin ko'chmanchilarga bir qancha imtiyoz va imtiyozlar bergan bo'lsa, sovet hokimiyati davrida, hech bo'lmaganda 1960-yillardan boshlab "ruszabonlar" O'rta Osiyoda o'zlarini "ikkinchi darajali odamlar" sifatida his qila boshladilar. Ulug' Vatan urushi yillarida SSSRning g'arbiy viloyatlaridan Qozog'istonga 250 ming kishi evakuatsiya qilingan. 1950-yillarda. Bokira erlarni o'zlashtirish jarayonida Qozog'istonga 1,5 million kishi keldi va 20-asrda yopiq harbiy ob'ektlar yana 160 ming kishini qabul qildi Zamonaviy Qozog'iston hududiga 8,5 million kishi ko'chirildi, ulardan 1,9 millionga yaqini surgun qilindi va evakuatsiya qilindi. 1989 yilga kelib Qozog'istonning rus aholisi 6228 ming kishini tashkil etdi¹. Boshqa tomondan, kollektivlashtirish natijasida qozoqlar soni (bu SSSRda qozoqlar kabi hech qanday xalqqa zarba bermagan) keskin kamaydi. 1926-1959 yillar uchun O'z respublikasi aholisida qozoqlarning ulushi 57,1 foizdan 30 foizga kamaydi. Turli ma'lumotlarga ko'ra, 300-500 mingdan 1,75 milliongacha (butun xalqning uchdan bir qismi!) qozoqlar halok bo'lgan va yana 1,3-1,49 million SSSR chegaralaridan tashqariga qochib ketgan (414 ming keyinroq qaytib kelgan). Biroq, bu raqamlar ham kamaytirilgan ko'rinadi: agar 1930 yilda respublika aholisi 5873 ming bo'lsa, u holda 1933 yilda, hatto ko'p sonli yevropaliklarni hisobga olgan holda, u 2493 mingga kamaydi², natijada 1959 yilga kelib, Qozog'iston aholisining atigi 3% ni tashkil etdi. 1959 yil - Qozog'istonning umumiy aholisida "mahalliy bo'lmaganlar" ulushining eng yuqori nuqtasi. So'ngra ulush, keyin esa titulli bo'lmagan aholi soni kamayib keta boshladi: avvaliga qozoqlar o'rtasida aholi o'sishining yuqori sur'atlari hisobiga, keyinroq esa qozoq bo'lmagan aholining chiqib ketishi hisobiga. Umuman olganda, Qozog'istonda bo'lgani kabi Qirg'izistonda ham Yevropa aholisining ulushi 1959-yilgacha (1926-yilda 13,2%, 1937-yilda 19,67%, 1959-yilda 30,2%) ko'paygan, ammo bu ko'rsatkich hech qachon aholining yarmiga yetmagan, chunki bu respublikada kollektivlashtirish yillarida tub aholining bunday ommaviy nobud bo'lishi kuzatilmagan. 1959 yildan keyin "rus tilida so'zlashuvchilar" ulushi kamaya

¹ Зайончковская Ж. Россия: миграции в разном масштабе времени. С. 21

² Назарбаев Н.А. Указ. соч.; Наумова О.Б. Современные этнокультурные процессы у казахов в многонациональных районах Казахстана. Автореф. дисс. к.и.н. М., 1991. С. 10.

boshladi. O'zbekistonning demografik rivojlanishi bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega. O'zbekiston SSR aholisining o'sish dinamikasi asosan yuqori tabiiy o'sish bilan belgilanadi. Aholining tabiiy o'sishining umumiy o'sishidagi ulushi 1939-1959 yillardagi 58 foizdan 1978 yilda 97,9 foizga oshdi. respublika aholisining yuqori o'sish sur'ati asosan tug'ilishning yuqori darajasi bilan bog'liq. Tug'ilish koeffitsiyenti 1976 yilda 35,3‰ (SSSR bo'yicha 18,4‰ ga nisbatan) ni tashkil etdi. Agar 1939-1959 yillarda respublika aholisi 24,6 foizga oshgan bo'lsa, 1959-1979 yillarda 89,6 foizga oshgan. Aholining o'zgarish sur'ati butun respublika aholisidagi shahar va qishloq aholisining solishtirma og'irligi bilan chambarchas bog'liq. Qishloq aholisining ulushi kamayib bormoqda, ammo ularning mutlaq soni ortib bormoqda.

Shuni ta'kidlash kerakki, hozirgi bosqichda shahar shakllanishining jadal jarayoniga qaramay, O'zbekiston nisbatan past urbanizatsiya darajasi bilan ajralib turadi (shahar aholisi 17.01.79 yilda respublika aholisining 2/5 qismini tashkil etgan). Respublika shahar tarmog'ining asosiy xususiyatlari kichik shahar aholi punktlarining ustunligi va bir nechta yirik shaharlarda aholining yuqori konsentratsiyasi hisoblanadi. Shunday qilib, O'zbekiston SSRda migratsiya jarayonlarini boshqarishning o'ziga xos xususiyatlari aholining ko'payishi, shahar va qishloq aholisining kombinatsiyasi, umuman o'rta Osiyo mintaqasiga xos bo'lgan aholi sonining rivojlanishi kabi bir qator muhim farqlar bilan belgilanadi.

Qirg'iziston hozirgi vaqtda demografik o'tishning faol bosqichini boshdan kechirmoqda. Bu ularda ancha oldin boshlangan, sovet davrida iqtisodiy rivojlanish va urbanizatsiya jarayonlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan va o'lim sonining sezilarli darajada kamayishida, ayniqsa bolalar o'limida, shahar aholisining demografik xatti-harakatlarida sezilarli o'zgarishlarda namoyon bo'lgan. Shunga qaramay, ushbu mamlakatlarning tub aholisining tug'ilish darajasi juda yuqori bo'lib qoldi va bu, ehtimol, SSSRdagi O'rta Osiyo respublikalarining eng yorqin belgisi edi. Uzoq vaqt davomida mahalliy aholi orasida o'limni kamaytiradigan "sotsialistik modernizatsiya" jarayonlari ularning tug'ilish darajasiga deyarli ta'sir qilmagandek tuyuldi. Natijada, demografik o'sishning yuqori sur'atlari o'rnatildi, ular asta-sekin,

ammo ishonch bilan o'rta Osiyo respublikalarining umumiy aholisida ham, Sovet Ittifoqining umumiy aholisida ham ularning ulushini oshirdi.

Sobiq Ittifoqda o'tkazilgan 1959-yilgi ro'yxatga olish tadbirlari shuni qo'rsatdiki, 20 yillik davrda (1939-1959-yillar) Turkmaniston aholisining o'sishida biroz turg'unlik yuz berib, aholi 270 ming kishiga ko'paydi va 1.520 ming nafarga etdi. Ushbu yillar oralig'ida Turkmaniston aholisi yiliga bir foizdan o'sib bordi va ja'mi: 20 yillik oraliqda 20 foiz o'sishga erishildi. Bu Ikkinchi jahon urushiga aholini safarbar etilishi bilan izohlanadi. 1939-1959 yillar oralig'ida ushbu respublikada o'zbeklarning soni 17.779 kishiga ko'payib, 125.203 kishiga etdi hamda ushbu davr orlig'ida 13 foiz, o'rta hisobda yiliga 0,6- 0,7 foizdan ko'payib borganligini ko'rish mumkin. 1959-1970-yillarda demografik o'sish Turkmanistonda istiqomat qiladigan o'zbeklar sonining 1926-yilga nisbatan 1,7 barobarga ko'payishiga olib keldi va o'zbeklarning ushbu mamlakatdagi soni 179.517 kishiga etdi. 1959-yildagiga nisbatan o'zbeklar soni 54.314 nafarga ko'payib, 11 yillik davrda 43,3 foiz o'sishga erishdi. Demografik o'sish asosan o'zbeklar ko'p sonli bo'lib istiqomat qiladigan Shimoliy va Shimoliy-Sharqiy Turkmanistonning Chorjo'y, Karki, Toshovuz, Ko'hna Urganch hududlari hissasiga to'g'ri keladi. Bu o'zgarishlar tarixning keyingi davrlarida Turkmanistonning boshqa hududlarida ham o'zbek millati vakillari taraqqulishi uchun asos bo'lib hizmat qildi. Turkmanistonda 1970-1979-yillar oralig'ida ham aholining o'sish sur'atlari yuqorilab bordi. Aholi yiliga 5-6 foizdan ko'payib borib, bunda o'zbeklarning ulushi esa 8-9 foiz o'sib borish atrofida kechdi. Natijada 1979-yilga kelganda Turkmanistonda istiqomat qilayotgan o'zbeklarning soni 233730 nafarga etib, 1926-yilga nisbatan 2,2 barobarga ko'paydi³.

O'zbekiston aholisining o'sish sur'ati keyingi ikki aholi ro'yxati o'rtasida yanada tezlashdi: bu ko'rsatgich bo'yicha respublikamiz Tojikiston SSRdan so'ng ikkinchi o'ringa chiqdi. 1959 – 1970 yillarda mmlakatimiz va qardosh respublikalarning aholisi umuman quyidagi miqdorda ko'paydi: SSSR aholisi – qariyb 16, RSFSR aholisi – 10,6, Ukraina SSR aholisi – 12,5, Belorusiya SSR aholisi

³ OYBEK RASHIDOV. O'ZBEKISTONDA MILLATLARARO MUNOSABATLAR VA BAG'RIKENGLIK.
Тошкент – 2022.151

– 11,7, O‘zbekiston SSR aholisi – 45, Qohog‘iston SSR aholisi – 41, Gruziya SSR aholisi – 15,4, Ozarbayjon SSR aholisi – 38,4, Litva SSR aholisi – 15,4, Moldaviya SSR aholisi – 23,7, Latviya SSR aholisi – 12,9, Qirg‘iziston SSR aholisi – 41,9, Tojikiston SSR aholisi – 46,4, Armaniston SSR 158 aholisi 41,3, Turkmaniston SSR aholisi – 42,4, Estoniya SSR aholisi – 13,3 foiz⁴. 1961-1975-yillar mobaynida chetdan salkam 400 ming kishi keltirdi, ularning uchdan ikki qismi Rossiya hisobidan ta‘minlandi. Chetdan kelgan aholi asosan shaharlarga kelib joylashdi. Farg‘ona, Chirchiq, Navoiy, Samarqand, Toshkent shaharlari migrantlar uchun eng ma‘qul shaharlar toifasiga kirar edi. 1966-yilgi zilziladan keyin Toshkentni qayta tiklash uchun quruvchilarni kelishi ro‘y bergan so‘nggi yirik migratsiya bo‘ldi. Uy-joyidan mahrum bo‘lgan toshkentliklar mamlakatning boshqa tumanlariga ko‘chib o‘tdilar, ularning ba‘zilari o‘sha joylarda doimiy yashab qoldilar.

Xulosa

XX asrning ikkinchi yarmi Markaziy Osiyo tarixida murakkab va keskin o‘zgarishlarga boy davr bo‘ldi. Ayniqsa, bu davrda ro‘y bergan demografik va migratsion jarayonlar mintaqada ijtimoiy-iqtisodiy hayotida chuqur iz qoldirdi. Sovet Ittifoqi tarkibida bo‘lgan Markaziy Osiyo respublikalari bu davrda rejalashtirilgan iqtisodiy siyosat va majburiy ko‘chirish siyosatlari natijasida aholi tarkibi va sonida sezilarli o‘zgarishlarga duch keldi. Davlat tomonidan amalga oshirilgan sanoatlashtirish, qishloq xo‘jaligini kollektivlashtirish, va harbiy-strategik maqsadlar migratsion oqimlarning asosiy omillari bo‘ldi. Bu jarayonlar natijasida mintaqaga turli millat vakillari, jumladan ruslar, ukrainlar, koreyslar, tatarlar va boshqa xalqlar ko‘chirildi. Shu bilan birga, mahalliy aholi, ayniqsa o‘zbeklar, tojiklar va qozoqlar ham ish izlab yoki boshqa sabablarga ko‘ra boshqa hududlarga ko‘chishga majbur bo‘ldi. Demografik o‘rish sur‘atlari, tabiiy ko‘payish va migratsiya oqibatida aholi zichligi ortib, shaharlarda urbanizatsiya jarayonlari kuchaydi. Bu esa o‘z navbatida yangi ijtimoiy va madaniy muammolarni yuzaga keltirdi. Umuman olganda, XX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyoda yuz bergan demografik va migratsion jarayonlar mintaqaning bugungi demografik tarkibi va ijtimoiy muhitini

⁴ R.Murtazayeva. O‘zbekistonda millatlararo munosabatlar va tolerantlik. T.2020

shakllantirishda muhim rol o'ynadi. Ushbu jarayonlarni chuqur o'rganish tarixiy saboqlar chiqarish hamda zamonaviy demografik siyosatni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOT VA MANBALAR

1. OYBEK RASHIDOV. O'ZBEKISTONDA MILLATLARARO MUNOSABATLAR VA BAG'RIKENGLIK. Тошкент – 2022.151
2. R.Murtazayeva. O'zbekistonda millatlararo munosabatlar va tolerantlik. T.2020
3. Зайончковская Ж. Россия: миграции в разном масштабе времени. С. 21
4. Назарбаев Н.А. Указ. соч.; Наумова О.Б. Современные этнокультурные процессы у казахов в многонациональных районах Казахстана. Автореф. дисс. к.и.н. М., 1991. С. 10.